

The Gleaner

No 30 (2021)

In Memoriam of Loukia Droulia

Μνείες Φιλελλήνων και σημασιοδοτήσεις του Φιλελληνισμού στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα

Alexandra Sfoini

doi: [10.12681/er.36160](https://doi.org/10.12681/er.36160)

Copyright © 2023

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

Sfoini, A. (2024). Μνείες Φιλελλήνων και σημασιοδοτήσεις του Φιλελληνισμού στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα. *The Gleaner*, (30), 663–682. <https://doi.org/10.12681/er.36160>

ΜΝΕΙΕΣ ΦΙΛΕΛΛΗΝΩΝ
ΚΑΙ ΣΗΜΑΣΙΟΔΟΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 19ο ΑΙΩΝΑ

Ο ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΙΚΕΛΑΣ στο τέλος του 19ου αιώνα εκφράζει την άποψη ότι «ο αληθινός φιλελληνισμός διήρκεσε όσο και ο Αγώνας για την Ανεξαρτησία».¹ Με την εξαίρεση του Κρητικού ζητήματος, που έφερε νέους αγωνιστές σε ελληνικό (ή μάλλον κρητικό) έδαφος, φαίνεται ότι ο ενθουσιασμός έχει καταλαγιάσει και οι αντοχές του Φιλελληνισμού ακολουθούν φθίνουσα πορεία.² Η Ευρώπη, ιδίως η Γερμανία, έχει στρέψει το ενδιαφέρον της προς την Ανατολή και μάλιστα την Τουρκία, πράγμα που κάποτε γίνεται αντικείμενο κριτικής από κάποιους Γερμανούς που εμμένουν σταθερά στον Φιλελληνισμό.³ Τα ερωτήματα που τίθενται είναι αφενός σε ποιο βαθμό διατηρείται στην Ελλάδα του 19ου αιώνα η μνήμη της προσφοράς των φιλελλήνων στην Ελληνική Επανάσταση και αφετέρου πώς σηματοδοτείται ο Φιλελληνισμός, δεδομένου ότι οι σημασίες μεταβάλλονται ανάλογα με τις χρήσεις τους, ζήττημα που έχει απασχολήσει και τη Λουκία Δρουλία.⁴

1. D. Bikélas, *Le Philhellénisme en France* (Extrait de la *Revue d'histoire diplomatique*, III), Παρίσι 1891, σ. 363.

2. Γιώργος Τόλιας, «Οι αντοχές του φιλελληνισμού», *Ελλάδα και Γαλλία τον 19ο αιώνα*, επιμ. Ευάγγελος Χρυσός – Christophe Farnaud, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012, σ. 253-276.

3. *Philhellenismus und Turkophilie. Ein Wort zur Aufklärung*, von Edgar Martini, Professor an der Universität Leipzig, Λειψία 1910· βλ. σχετικά Αλεξάνδρα Σφοίνη, «“Η πολιτική των ανοιχτών πληγών”: Κρητικό ζήτημα και φιλοκρητικές εκδηλώσεις στη Γαλλία (1897) και στη Γερμανία (1911)», *Το Ηράκλειο και η Κοήτη από την τελευταία περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ως την ένωση με την Ελλάδα (1866-1913)*, Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου, Ηράκλειο, 23-26 Οκτωβρίου 2013, επιμ. Μανώλης Γ. Ανδρουλιδάκης, Βικελαιά Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2017, σ. 367-373. Για την υποχώρηση του φιλελληνισμού στη Γερμανία, όπου περιορίζεται σε μια πεπαιδευμένη ελίτ, βλ. Suzanne L. Marchand, *Down from Olympus: Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750-1970*, Princeton University Press, Πρίνστον 1996.

4. Loukia Droulia, «La Révolution française et l'image de la Grèce: de l'hellé-

I

Κατά τα φαινόμενα, οι μνείες είναι σποραδικές στα περιοδικά, ενώ δημοσιεύονται και κάποιες μεταφράσεις λογοτεχνικών έργων ξένων συγγραφέων που συμμετείχαν στο φιλελληνικό ρεύμα την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Πρόκειται για τα μεγάλα ονόματα της ευρωπαϊκής λογοτεχνικής παράδοσης, όπως ο λόρδος Βύρων, ο Βίκτωρ Ουγκώ, ο Λαμαρτίνος ή ο Σατωβριάνδος. Από αυτούς την πρωτοκαθεδρία έχει ο λόρδος Βύρων, ενώ ο Λαμαρτίνος χάνει την εύφημο μνεία του και μετατρέπεται σταδιακά σε μισέλληνα και τουρκόφιλο. Μετά το 1870 εμφανίζονται ορισμένα λιγότερο γνωστά ονόματα σύγχρονων φιλελλήνων, όπως ο ιταλός πατριώτης Marco Antonio Canini, ο γερμανός ποιητής Emmanuel Geibel, η γαλλίδα ποιήτρια Louise Colet.⁵

Ας δούμε τώρα αναλυτικότερα πώς παρουσιάζονται οι φιλέλληνες που έδρασαν κατά την Ελληνική Επανάσταση στα βιογραφικά σημειώματά τους, τα οποία εντοπίστηκαν στα περιοδικά και σε ορισμένες μεταφράσεις στη διάρκεια του 19ου αιώνα.⁶ Οι μνείες, στις οποίες θα γίνει αναφορά με βάση τα ευρήματα που παρουσιάζουν φιλελληνικό ενδιαφέρον, αφορούν τους Jean-Gabriel Eynard (Εϋνάρδος), Georges Canning (Κάννιγκ), Santorre di Santarosa (Σανταρόζας), George Gordon Byron (Βύρων), Percy Shelley (Σέλλευ), François-René de Chateaubriand (Σατωβριάνδος) και Alexander Pushkin (Πούσκιν).

Το ανυπόγραφο άρθρο «Βιογραφία του κυρίου Εϋνάρδου» στον *Ευρωπαϊκό Εραμιστή* (1841),⁷ που αποτελεί την πρώτη μνεία του ελβετού

nisme au philhellénisme», *La Révolution française et l'hellénisme moderne*, Actes du IIIe Colloque d'histoire, Athènes 14-17 octobre 1987, Contribution hellénique à l'occasion du Bicentenaire de la Révolution française, KNE/EIE, Αθήνα 1989, σ. 49-58.

5. Μαριλίτσα Μητσού, «“Έστωσαν ημίν ήρωες του Φιλελληνισμού”: Η πρόσληψη του ξένου ως οικείου στον ελληνικό περιοδικό Τύπο του 19ου αιώνα», Πρακτικά Συμποσίου *Ελληνικότητα και ετερότητα: Πολιτισμικές διαμεσολαβήσεις και «εθνικός χαρακτήρας» στον 19ο αιώνα*, επιμ. Άννα Ταμπάκη – Ουρανία Πολυκανδριώτη, τ. Β', ΕΚΠΑ/EIE, Αθήνα 2016, σ. 187-201.

6. Η έρευνα περιορίστηκε σε περιοδικά διαθέσιμα στο διαδίκτυο και δεν επεκτάθηκε στις εφημερίδες. Ασφαλώς συστηματικότερη αποδελτίωση σε όλες τις πηγές ενδέχεται να δώσει περισσότερα ευρήματα.

7. *Ευρωπαϊκός Εραμιστής* τχ. 4 (1841), 375-384. Στο ίδιο περιοδικό είχε δημοσιευθεί την προηγούμενη χρονιά (1840), με την υπογραφή Δ. Κ., και ένα άρθρο για τον Jeremy Bentham, χωρίς μνεία του ως φιλέλληνα, βλ. «Βιογραφία: περί του

φιλέλληνα (θα ακολουθήσει και άλλη), φέρει την ένδειξη «Εκ του Γενικού Βιογράφου» και είναι μετάφραση από ανυπόγραφο γαλλικό άρθρο που δημοσιεύθηκε το 1828 στο περιοδικό *Le Biographe*.⁸ Δίνονται βιογραφικά στοιχεία για τον Εϋνάρδο με έμφαση στις στρατιωτικές και διπλωματικές υπηρεσίες του, για τις οποίες του απονεμήθηκε ο τίτλος του ιππότη από τον δούκα της Τοσκάνης, καθώς και στην αγάπη του για τις τέχνες. Το μεγαλύτερο μέρος του άρθρου αναφέρεται στη φιλελληνική του δραστηριότητα από το 1825, όταν «άρχεται το λαμπρότερον μέρος του σταδίου του Κ. Εϋνάρδου». Ο συντάκτης απαριθμεί τις υπηρεσίες του προς όφελος του ελληνικού Αγώνα, χρηματικές προσφορές, διπλωματικά διαβήματα, φιλανθρωπικές ενέργειες, κ.ά., και καταλήγει στην αντιπροσφορά του ελληνικού κράτους στον μεγάλο φιλέλληνα κάνοντας αναφορά στους αρχαίους Έλληνες:

Ίερεμίου Βένθαμ, θεωρουμένου ως ήθικολόγου και ως νομικού (τεμάχιον ἐξ ἀνεκδότου τινός πραγματείας περὶ φυσικοῦ δικαίου), *Ευρωπαϊκός Ερασιστής* τχ. 4 (1840), 396-416. Υπάρχουν ακόμη κάποιες μνείες για το συνταγματικό έργο του Bentham και την εμπλοκή του στην ελληνική υπόθεση. Με αφορμή τη μεταθανάτια έκδοση από τον J. Bowring του Συνταγματικού Κώδικα του Bentham, αναφέρεται η αποστολή νομοθεσίας στους Ισπανούς και τους Έλληνες και ότι το χειρόγραφο σώζεται στα χέρια κάποιου πολίτη που ανέλαβε να το μεταφράσει, βλ. «Φιλολογικά. Ναυπλία 2 Μαρτίου 1835. Περί τοῦ Ι. Βένθαμ καὶ τοῦ τελευταίου του Συγγράμματος», εφ. *Αθηνά*, Ναύπλιο, αρ. 225/2 Μαρτ. 1835, σ. 911-914. Επίσης στο υπ' αρ. 1 τεύχος του περ. *Ο Παρατηρητής* του Εδ. Μάσσων (Edward Masson), Ναύπλιο 12 Ιαν. 1838, ο εκδότης μεταφράζει τη «Διομολογία τοῦ βουλευτοῦ» που έγραψε ο Bentham για την Ελληνική Βουλή και την έστειλε μαζί με ένα σχέδιο Συντάγματος κατά το 1825. Διατυπώνεται η ευχή να μεταφράσει ο Μάσσων και το σχέδιο του Συντάγματος και μάλιστα το δικαστικό μέρος, που έχει φιλοσοφικές παρατηρήσεις, η αξία των οποίων προκύπτει από το ποιος είναι ο συγγραφέας τους, βλ. εφ. *Αθηνά*, αρ. 503/26 Ιαν. 1838, σ. 2081. Στο φύλλο αρ. 507/12 Φεβρ. 1838, σ. 2098 υπενθυμίζεται η ευχή να δημοσιευθεί και μέρος της μετάφρασης του σχεδίου του Ελληνικού Συντάγματος που εκπόνησε ο Bentham. Ευχαριστώ τον Μανόλη Φραγκίσκο για τις επισημάνσεις. Για την εμπλοκή του Bentham στην Ελληνική Επανάσταση, βλ. *Ο Ιερεμίας Μπένθαμ και η Ελληνική Επανάσταση*, επιστημονική διεύθυνση Κ. Παπαγεωργίου, εισαγωγή – επίμετρο Κ. Παπαγεωργίου – Φ. Παιονίδης, μτφρ. – σχολιασμός Φ. Παιονίδης – Κ. Παπαγεωργίου – Α. Τάκης – Γ. Τασόπουλος, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2012 και Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Jeremy Bentham και ο Αδαμάντιος Κοραής», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος»* (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), τ. Α', Αθήνα 1984, σ. 285-308.

8. «Eynard», *Le Biographe, journal biographique, littéraire, scientifique, théâtral et bibliographique*, numéro 4, Mercredi 27 août 1828, σ. 73-80.

«Η εθνική συνέλευσις των Ελλήνων εψήφισεν ευχαριστίας προς τον Κ. Εϋνάρδον, και τον ωνόμασε πολίτην Έλληνα. Ωραϊόν πράγμα το να ήναι τις συμπατριώτης του Αριστείδου, του Σόλωνος, του Λυκούργου και του Επαμεινώνδα αφού συνετέλεσεν εις την ελευθέρωσιν της προ τόσων αιώνων ληστευομένης πατρίδος των.»

Το 1852 κυκλοφορεί το δίγλωσσο (ιταλικό / ελληνικό) φυλλάδιο *Il Filelleno di Sfacteria / Ο Φιλέλλην της Σφακτηρίας* του Εδουάρδου Φούσκου (Eduardo Fusco).⁹ Ο συγγραφέας, καθηγητής ανθρωπολογίας και παιδαγωγικής στη Φιλοσοφική Σχολή της Νάπολης (1866-1873), ταξίδεψε στην Ευρώπη και στην Ανατολή και δημοσίευσε αργότερα τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του.¹⁰ Στο προλογικό σημείωμα του φυλλαδίου «Νέοι των Ελλήνων», που υπογράφεται από τον Fusco (Αθήνα, 7 Δεκεμβρίου 1851), υμνείται η ελευθερία και καταγγέλλεται η τυραννία, δοξάζεται η Ελλάδα και το αρχαίο κλέος της, η ανάστασή της από τη μακρόχρονη δουλεία, καθώς και τα «ένδοξα στίφη των Φιλελλήνων» που έτρεξαν στο κάλεσμα της «δυστυχούς εξορίστου του πολιτισμού»:

«Χαίρετε, ανδρείοι Φιλέλληνες! Στρατιώται ευγενείς της ελευθερίας, λείψανα των καταστροφών της Ευρώπης, συνειθισμένοι να θεωρήτε με ψυχρόν όμμα τον θάνατον επί των πεδίων της μάχης, αγών αγιώτερος δεν ηδύνατο εις μεγαλυτέραν δόξαν να σας υψώση. Πολίται της Ύψηλίου, απόστολοι του πολιτισμού, πρόμαχοι των δυναστευομένων εθνικοτήτων, όχι πλέον στρατιώται της τύχης υπό το κράτος του ισχυρού, αλλά μαχηταί ανδρείοι τρέχοντες να ενδυθίητε την στρατιωτικήν στολήν, αρκεί να ήναι στολή ελευθερίας, πρόθυμοι να συνασπισθίητε εις τας φάλαγγας ιερών λόχων, χωρίς να ερωτάτε τον πλησίον μήτε το πότε, μήτε το πού, μήτε το διατί· μήτε ποίαν γλώσσαν λαλεί, μήτε ποίον πρεσβεύει θρήσκευμα, μήτε ποία γη τον είδε γεννώμενον... Χαίρετε! Είθε των αιώνων αι ευχαί να σας μνημονεύουν! Είθε πάσα ευγενής ψυχή να σας μιμήται!»¹¹

9. *Il Filelleno di Sfacteria*, Aspirazione poetica di Eduardo Fusco, Athene, Tyrografia di F Carabini e C. Vafa, 1852 / *Ο Φιλέλλην της Σφακτηρίας. Ποιητική εἰς τὴν Ἐδουάρδου Φούσκου. Μετὰ τοῦ ἰταλικοῦ πρωτοτύπου*. Ἀθήνησι, Τύποις Φ. Καρμπίνη καὶ Κ. Βάφα, 1852.

10. Eduardo Fusco, *L'incivilimento in Turchia, ossia usi, costumi e credenze degli Osmani*, Νάπολη 1877 καὶ Του ἰδίου, *Oriente e Occidente. Viagi e impressioni*, Νάπολη 1882.

11. *Il Filelleno di Sfacteria / Ο Φιλέλλην της Σφακτηρίας*, ό.π., σ. 25-27.

Οι Ιταλοί, συνεχίζει ο Fusco, ήταν από τους πρώτους που αγωνίστηκαν μαζί με τους Έλληνες, πραγματώνοντας την ενότητα των λαών της Μεσογείου. Ο Σανταρόζας είναι η ενσάρκωση αυτής της φιλίας, όπως γράφει στην «ποιητική ευχή» του:

«Του ανθρώπου! Ιδού το περήφανον αυτό της Δημιουργίας πλάσμα, ιδού εις εξ αυτών! Ονομάζεται Σανταρόζας —έρχεται από τα ακτάς της Ιταλίας— ερημίαν ζητεί (...) να ζήση ζητεί, να ζήση την ζώην της κινήσεως και της ενεργείας (...) Τον εξόριστον!... κυττάξατέ τον· οδοιπόρος ως οι άλλοι επί του μεγάλου ποταμού της ανθρωπότητος, ιδού προτρέχει των λοιπών, θέλων να δείξη εις αυτούς νέαν τινα οδόν· (...) Υιοί της Ιταλίας, κράζει, δεύτε υιοί της Ιταλίας... αλλά πού είναι; Άθλιε! Είναι πλησίον σου, αλλ' ολίγοι, αλλά διεσπαρμένοι, αλλ' εξόριστοι, ως συ! (...) Ο Σανταρόζας άλλο δεν ήταν ειμή κρίκος ενεργών της ανθρωπότητος, δεν ήταν ειμή έκφρασις μιας τινός ιδέας (...) Ο φιλέλλην της Σφακτηρίας ηγάπησε την Ελλάδα διότι η Ελλάς έπασχε και ηγωνίζετο —έπαθεν, ηγωνίσθη και απέθανεν υπέρ αυτής. Και ημείς, ω νέοι των Ελλήνων, και ημείς θ' αγαπήσωμεν τους λαούς, οποιοιδήποτε ούτοι ήναι, τους πάσχοντας και αγωνιζομένους· και δι' αυτούς θα πάθωμεν και θ' αγωνισθώμεν. Όχι πλέον φίλοι της Ελλάδος, όχι πλέον φίλοι της Ιταλίας, αλλά φίλοι της Ελευθερίας, εν μέσω των ανθρώπων, φίλοι των Εθνικοτήτων εν μέσω των λαών, φίλοι της Ανθρωπότητος εν μέσω της Οικουμένης.»¹²

Το 1856 μεταφράζεται η βιογραφία του λόρδου Βύρωνα από τον Α. Σ. Ζορμπά.¹³ Στον πρόλογό του ο μεταφραστής, επαναλαμβάνοντας κοινούς τόπους του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αναφέρεται στις διαδοχικές κατακτήσεις («Ρωμαίων, Σλάβων, Γόθων, Βανδάλων, και άλλων, εσχάτως δε των Οθωμανών»), στο προγονικό κλέος, στον αγώνα του ελληνικού έθνους για την ελευθερία του, αλλά και στη θεία αποστολή της πατρίδας που «ήτον αδύνατον να ανεχθή επί πλέον τον έσχατον τουρκικόν ζυγόν». Όταν η ώρα της «αποτινάξεως τού, τον αυχένα του έλληνοσ πιέζοντος ζυγού» σήμανε, μαζί με τους «ορσεσίβιους αρματωλούς», «άπειρα τέχνα της Ευρώπης σπεύδουσι να συναγωνισθώσιν τον καλόν αγώνα, και ν' αποδώσωσιν ούτως εις την Ελλάδα τον φόρον της ευγνωμοσύνης των». Πρόκειται για την ανταπόδοση του χρέους προς την Ελλάδα, η ο-

12. Στο ίδιο, σ. 37-47, 90-91.

13. *Βιογραφία τοῦ Λόρδου Βύρωνος Ὑπὸ Μ. Βιλλεμάννου Ἀκαδημαϊκοῦ, κτλ. Μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ ὑπὸ Σ. Α. Ζορμπά, Ἐν Ἀθήναις, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Δ. Ἀθ. Μαυρομάτη, 1856.*

ποία «δεν απελάμβανεν απλού οίκτου και συμπαθείας, αισθήματος, αλλ' εγεύετο των καρπών του υπ' αυτής φυτευθέντος μεγάλου δένδρου, εκ του οποίου, όσω μάλλον καρποφορεί, τοσούτω πλείονας αμοιβάς να προσδοκά δικαιούται». Ανάμεσα στα τέκνα της Ευρώπης το πιο αξιόλογο είναι ο λόρδος Βύρων, ο οποίος «υπερβάλλοντος φιλελληνισμού φλεγόμενος, ου μόνον της απελευθέρωσιν της Ελλάδος επόθησεν, ου μόνον την ποιητικήν αυτού μούσαν υπέρ αυτής αφιέρωσεν, αλλά και την ζωήν αυτού προσήνεγκε, θύμα γενόμενος προς την εκπλήρωσιν του ευγενούς πόθου του». Με τη μετάφραση της βιογραφίας του εκπληρώνεται ένα «καθήκον προς την μνήμην του οφειλόμενον».

Η βιογραφία αναφέρεται κατ' αρχάς στην απόφαση του Βύρωνα να μεταβεί στην επαναστατημένη Ελλάδα,¹⁴ όπου «είχεν εκραγεί επανάστασις πολλώ σοβαρωτέρα της ελευθερίου επαναστάσεως της Νεαπόλεως» και «η παρατεινομένη πάλη της Ελλάδος εκίνει τον θαυμασμόν της γης». Ακολουθεί εκτενής περιγραφή της συμμετοχής του στον Αγώνα, οικονομικής και στρατιωτικής, της ασθένειας και του θανάτου του, που επισπεύστηκε λόγω του υγρού κλίματος του Μεσολογγίου. Ο βιογράφος παρατηρεί ότι ο Βύρων «έκρινε μετ' αυστηρότητος τον χαρακτήρα των Ελλήνων, και ολίγον ήλπιζεν περί της επιτυχίας», αλλά και το γεγονός ότι υποστηρίχθηκε ελάχιστα από τους συμπατριώτες του. Αναφέρεται μάλιστα στον συνταγματάρχη Στάνχοπ (Stanhope) που μεριμνούσε για την ελευθερία του Τύπου, ενώ ο Βύρων θεωρούσε σημαντικότερο το ζήτημα της επιβίωσης:

«[Ο Στάνχοπ] ηβούλετο εν μέσω της ημιβαρβάρου και δεσποζομένης Ελλάδος να εισαγάγη, προ παντός άλλου, μετ' αυστηράς ακριβείας τας φιλελευθέρους αρχάς και τας θεωρίας του Βένθαμ. Ο δε Βύρων έκρινε μάλλον κατεπείγουσαν την ευπορίαν του άρτου και των όπλων· η ελευθερία του τύπου, το θεϊκόν τούτο καθαρτήριον των απηρτισμένων εθνών, τω εφείνετο αλυσιτελής και ολεθρία εν τη αναρχική Ελλάδι, και άωρος εισέτι η υποστήριξις των νέων μεθόδων, των βιομηχανικών και κοινωνικών τελειοποιήσεων, και της πολυτελείας του πολιτισμού, ων αι προμήθειαι των φιλελληνικών επιτροπών επληρούντο, ως προς ανθρόπους οφείλοντας μάλλον να πολεμήσωσι και να επιζήσωσιν εάν εδύνατο.»¹⁵

14. Βλ. σχετικά Roderick Beaton, *Ο πόλεμος του Μπάιρον. Ρομαντική εξέγερση, Ελληνική Επανάσταση*, μτφρ. Κατερίνα Σχινά, Αθήνα 2015.

15. Στο ίδιο, σ. 37.

Στο ανυπόγραφο άρθρο «Επιστόλιον του Γ. Κάννιγκος» του περιοδικού *Πανδώρα* (1858),¹⁶ αναφέρεται η διπλωματική διαμεσολάβηση του Κάννιγκ, το 1827, όταν επρόκειτο να αποφασισθούν «τα περί της τύχης της Ελλάδος». Αναγνωρίζεται η συνεισφορά του άγγλου πολιτικού, που αποκαλείται («ο μέγας ημών ευεργέτης»), η οποία δεν ολοκληρώθηκε λόγω του θανάτου του, αλλά επισημαίνεται ότι έδρασε σύμφωνα με τα συμφέροντα της πατρίδας του:

«Ο Κάννιγκ ηγάπα μεν την Ελλάδα· αλλ' ως ανήρ πολιτικός, ανήκων δηλαδή εις την τάξιν εκείνων των οποίων σβέννυνται τα αισθήματα υπό του συμφέροντος, ηγάπα μάλλον τα συμφέροντα τη ίδια πατρίδι. Ευτυχώς δε συμφέρουσαν τη Μεγάλη Βρεττανία εθεώρει την απελευθέρωσιν της Ελλάδος. Καίτοι κατηγορηθείς υπό του Chateaubriand ότι “le libéralisme anglais porte à Mexico le bonnet de la liberté et le turban à Athènes”, βέβαιον είναι ότι ζων ήθελε πράξει υπέρ της Ελλάδος αξιολογώτερα ή όσα οι διάδοχοι αυτού.»

Το άρθρο δεν έχει σκοπό να βιογραφήσει τον άγγλο πολιτικό ούτε να τον εξυμνήσει, αλλά «χρησιμεύει ίσως προς τους καταγινομένους να αποδείξωσιν ιστορικάς τίσ των δύο Δυνάμεων, η Αγγλία ή η Ρωσία, προέτεινε πρώτη το περί της αναγνωρίσεως της Ελληνικής ανεξαρτησίας ζήτημα».

Στο άρθρο «Φραγκίσκος Σατωβριάν» του περιοδικού *Χρυσάλλης* (1863),¹⁷ ο υπογράφων Αλ. Σ. Βυζάντιος περιγράφει λεπτομερώς και με λυρικό τρόπο τον βίο και το έργο του Σατωβριάνδου. Ο βιογράφος στέκεται στο *Οδοιπορικό* του, στο οποίο «εθρήνησε την Ελλάδα αιμάσσουσιν υπό την μάστιγα του καδής» συντελώντας στο «να εξεγείρη το ενδιαφέρον υπέρ της Ελλάδος, ήτις ενέπνευσε τας ωραιότερας σελίδας του φιλέλληνος συγγραφέως». Προσθέτει μάλιστα σε υποσημείωση ότι το έργο μεταφράστηκε από τον Εμμανουήλ Ροΐδη («επιτυχέστατα»). Και καταλήγει ότι ο γάλλος φιλέλληνας κατά την περίοδο του Αγώνα «υπεβοήθησε παντί σθένει την ελληνικήν επανάστασιν· τα φιλελληνικά υπομνήματά του συντέτιναν ουσιωδώς εις τον υπέρ ημών εκραγέντα γενικόν ενθουσιασμόν».¹⁸

16. *Πανδώρα* τχ. 196 (1858), 82-83.

17. *Χρυσάλλης* τχ. 4 (1863), 109-112.

18. Βλ. σχετικά Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Chateaubriand στην Ελλάδα», *Ελληνικός Ρωμαντισμός*, Αθήνα 21985, σ. 255-269.

Το 1863, χρονιά του θανάτου του Εϋνάρδου, κυκλοφόρησε η βιογραφία του ελβετού φιλέλληνα μεταφρασμένη από τα γαλλικά από τον Κ. Δ. Μυλωνά.¹⁹ Στο εκδοτικό σημείωμά του «Φίλοι ομογενείς!» ο μεταφραστής γράφει ότι μετέφρασε την βιογραφία του «ενδόξου φιλέλληνας» Εϋνάρδου θεωρώντας ότι εκπληρώνει

«καθήκον ιερόν προς την πατρίδα (...) καθότι εις απάντων ο περίπυστος ούτος Φιλέλλην, ευθύς από της επαναστάσεως προσεκαλέσατο την εσπερίαν Ευρώπην εις βοήθειάν μας. Διό και το περικληές όνομά του ευλόγως κατατάσσεται εν τη χορεία των ιθαγενών ευεργετών· παραμενεί δε εις μνήμην ανέκον τοις επιγενομένοις, κτήμα κοινόν παντός Έλληνας, συνδεδεμένον στενώς με το γλυκύ της πατρίδος.»

Η βιογραφία αναφέρεται εν εκτάσει στη φιλελληνική δράση του τονίζοντας το γεγονός ότι αποδείχθηκε άκρωσ ανιδιοτελής αποποιούμενος τις τιμητικές προσφορές στο πρόσωπό του:

«Προς τοις άλλοις δε η τε αλληλογραφία του και τα ψηφίσματα των διαφόρων κυβερνήσεων της Ελλάδος και τινων δημαρχιών είναι πολύτιμα τεκμήρια των ωφελειών ας ήνεγκεν ήδη αυτώ, προς δε των όσων ηθέλησε να παράσχη υπέρ των Ελλήνων. Αι δε Θήβαι είχαν ήδη αποφασίσει να ονομάσωσι πλατείαν τινα με το όνομά του, εψηφίσαντο δε να τω στήσωσι και αδριάντα. Αλλά μετριοφρονών ουδέποτε ηθέλησε να ενθαρρύνη τας διαδηλώσεις ταύτας της εθνικής ευγνωμοσύνης. Παραιτούμενος δε να μεταβή εις την Ελλάδα όπως δρέψηται τα δείγματα της ευγνωμοσύνης των, δεν ηθέλησεν ούτως να συγκατανεύση (...) Εν ταύτη δε τη εποχή δυνάμεθα χωρίς υπερβολήν να είπωμεν ότι η ειλικρινής και γενναία αφοσίωσίς του υπέρ Ελλάδος κατέστησε το όνομά του σεβάσμιον και δημοχαρές πάση τη Ευρωπη.»²⁰

Στο τέλος του φυλλαδίου προστίθενται ανταποκρίσεις από την Αθήνα και συλλυπητήριες επιστολές μελών της κυβέρνησης προς τη χήρα του Εϋνάρδου τον Φεβρουάριο 1863, όπου δηλώνεται η πρόθεση της Εθνικής Συνέλευσης και της κυβέρνησης να στείλουν αντιπροσώπους στην κηδεία του:

19. *Περίληπτική Βιογραφία τοῦ Φιλέλληνα Ελβετοῦ Ι. Γ. Εϋνάρδου Μεταφρασθεῖσα ἑλευθέρως ἐκ τῆς Γαλλικῆς*, Γενεύη, Τύποις Ίουλ. Φικκίου, 1863.

20. Στο ίδιο, σ. 22-23.

«Ο θάνατος του Κου Εϋνάρδου εν μέσω των πολιτικών μας θυελλών επέφερε βαθύ και λυπηρόν αίσθημα. Το όνομά του διέμενε διά παντός συνδεδεμένον δι' ημάς με την ενδοξοτάτην εποχήν της ανεγέρσεώς μας ως έθνους, και της αναγορεύσεως της ανεξαρτησίας μας.»²¹

«Η Ελλάς θρηνεί σύμπασα επί τη τελευτή του πρωτίστου φίλου και ζηλωτού της (...) το δε όνομα Εϋνάρδος θέλει συνδέσθαι μετά των λαμπροτέρων αναμνήσεων και περιπετειών της Ελλάδος, υπέρ της οποίας τосαύτα έπραξε και ησθάνθη η γενναία ψυχή του, υπέρ της οποίας ήμισυ σχεδόν αιώνος δεν έπαυσε θυσιάζων ή και συνηγορών καθ' άπασαν την Ευρώπην.»²²

«Η Ελλάς βαθείαν ησθάνθη λύπην επί τη τελευτή του μακαρίτου συζύγου σας, ιππότου Εϋνάρδου. Διά των μεγάλων χαρίτων ας απένειμεν αυτή και διά των ευγενών και αφοσιωμένων αισθημάτων του υπέρ του συμφέροντος και της ευδαιμονίας της, εκτήσατο την ευγνωμοσύνην του Ελληνικού λαού και κατέστησε την μνήμην του αίδιον.»²³

Παρά τον εορτασμό της επετείου της πεντηκονταετίας από την Ελληνική Επανάσταση το 1871,²⁴ μεσολαβεί κατά τα φαινόμενα ένα μεγάλο κενό και η επόμενη μνεία εντοπίζεται το 1877 στο περιοδικό *Παρηνασός*, όπου δημοσιεύεται το άρθρο «Ο Ρώσος ποιητής Πούσκιν ως φιλέλληνας εξεταζόμενος», υπογραφόμενο από τον Κ. Α. Παλαιολόγο.²⁵ Αφού αναφερθεί στο ποιητικό έργο του Πούσκιν, ο οποίος «ήτο φύσει προωρισμένος να καταστή ο πρώτος καλλιτέχνης ποιητής της Ρωσίας», ο αρθρογράφος παρατηρεί ότι τα καλύτερα έργα του έχουν μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες αλλά όχι στα ελληνικά, εκτός μόνον από τέσσερα διηγήματα, τα οποία ο ίδιος εξέδωσε στην Ερμούπολη της Σύρου, και αυτό παρά το γεγονός ότι ο Πούσκιν υπήρξε φιλέλληνας. Στη συνέχεια παραθέτει τα βιογραφικά του ρώσου λογοτέχνη, τονίζοντας το φιλελεύθερο φρόνημά του, «ακριβώς κατά την εποχήν εκείνην ότε και η εκστόμισις της λέξεως

21. Ανταπόκριση εξ Αθηνών στην *Εφημερίδα της Γενεύης* (8 Φεβρουαρίου 1863), βλ. Στο ίδιο, σ. 29.

22. Επιστολή του προέδρου της Εθνικής Συνελεύσεως Βάλβη, βλ. Στο ίδιο, σ. 30.

23. Επιστολή του προέδρου της προσωρινής Κυβερνήσεως Βούλγαρη, βλ. Στο ίδιο, σ. 31.

24. Χάρης Εξερτζόγλου, «Πολιτικές τελετουργίες στη νεώτερη Ελλάδα. Η μετακομιδή των οστών του Γρηγορίου Ε' και η πεντηκονταετηρίδα της Ελληνικής Επανάστασης», *Μνήμων* 23 (2001), 153-182.

25. *Παρηνασός* τχ. 2 (1877), 159-165.

svaboda (ελευθερία) απηγορεύετο αυστηρότατα!), και τα αντιμοναρχικά ποιήματά του, λόγω των οποίων εξορίστηκε στη Σιβηρία και κατόπιν, κατά το 1820-1824, με τη διαμεσολάβηση του ιστορικού Καραμζίν στη νότια Ρωσία, στο Κισνόβι και την Οδησό, πόλεις που «υπήρξαν ο πυρήν και το κέντρον της ελληνικής εθνεγερσίας»), ώστε «απάντων των σπουδαιοτάτων τούτων γεγονότων ο Πούσκιν υπήρξε αυτόπτης μάρτυς». Ο αρθρογράφος συνεχίζει περιγράφοντας τον «ελληνισμόν» των δύο πόλεων, κάνοντας λόγο για τη μετανάστευση φαναριώτικων οικογενειών (μπουζενάροι) από τις Ηγεμονίες, τις σχέσεις του Πούσκιν με τους ομογενείς αυτούς, κυρίως με τους Ρίζο και Σχινά, τις σχέσεις των Ρώσων με τους Έλληνες με κύριο θέμα των συζητήσεών τους την Ελληνική Επανάσταση,²⁶ της οποίας τη σημασία διέβλεψε ο Πούσκιν, τη στιγμή που Ρώσοι και Έλληνες ελάχιστες ελπίδες είχαν για την αίσια εκβασή της, και έγραψε ενθουσιώδες ποίημα:

«Εγέρθητι, ω Ελλάς, εγέρθητι! Ουχί ματαίως καταβάλλουσι δυνάμεις, Ουχί ματαίως σείουσι την έριδα ο Όλυμπος, ο Πίνδος και αι Θερμοπύλαι! Υπό την αρχαίαν σκέπην των ακρωρειών αυτών ανέκυψεν η αρχαία ελευθερία! Ω αρχαία μνημεία των Αθηνών, ω τάφοι του Θησέως και του Περικλέους! Χώρα των ηρώων και θεών, διάρρηξον τα δεσμά των δούλων συν τη ωδή των φλογερών ασμάτων του Τυρταίου, του Βύρωνος και του Ρήγα.»

Ο Πούσκιν ζητούσε να μάθει λεπτομέρειες για τον Αγώνα, κρατούσε μάλλιστα ημερολόγιο, στο οποίο βασίστηκε το διηγημά του *Κιρτζαλή*, όπου αναφέρεται στη μάχη του Σκουλενίου αξιοποιώντας τις πληροφορίες του Β. Γορτζακόβ που είχε επισκεφθεί το πεδίο της μάχης.²⁷ Ο αρθρογράφος παραθέτει τη μετάφραση αποσπάσματος του διηγήματος που αναφέρεται στους Ιερολοχίτες και τον Αλέξανδρο Ύψηλάντη, καθώς και στους «Νεκράσοβτζι», τους Ρώσους αιρετικούς υπό τον Ιγνάτιο Νεκράσοβ, οι οποίοι δεν αποδέχονταν τους νεωτερισμούς του Μεγάλου Πέτρου στη ρωσική Εκκλησία και πολέμησαν με την πλευρά των Οθωμανών. Η συναναστροφή του Πούσκιν με το ελληνικό στοιχείο και ο έρωτάς του για

26. Demetrios I. Farsolas, «Alexander Pushkin: his attitude toward the Greek Revolution 1821-1829», *Balkan Studies* 12/1 (1971), 57-80.

27. James Farsolas, «Historical reality and legend in Alexander Pushkin's short story kirdjali – an episode from the Greek insurrection of 1821 in the Romanian principalities», *Balkan Studies* 33/1 (1992), 57-98.

μια όμορφη Ελληνίδα, την Καλυψώ, του ενέπνευσαν ένα ακόμη ποίημα αφιερωμένο «στην Ελληνίδα» (Γκρετζάνιε). Ο αρθρογράφος παρατηρεί ότι ο Ρώσος συγγραφέας εμπνεύστηκε από τα γεγονότα του 1821 το αριστούργημά του *Ευγένιος Ονιέγκιν*, και καταλήγει ότι σε κάθε περίπτωση:

«το όνομα του Αλεξάνδρου Σερκέγεβιτς Πούσκιν οφείλει να καταστή τοσούτον μάλλον ημίν αγαπητότερον όσον τους Ρώσους φιλέλληνας δύναται τις διά των δακτύλων μόλις να απαριθμήση, μάλιστα δε διότι ο Ρώσος αιιδός ακράδαντον είχε την πεποίθησιν περί της αισίας εκβάσεως του Ιερού ημών Αγώνος, κατά την εποχήν εκείνην εισέτι ότε οι πλείστοι και αυτών των Ελλήνων θεώρουν το κίνημα ανάξιον προσοχής, πολλώ δε ήττον οι ομογενείς του Πούσκιν, ότε, επαναλαμβάνω, αυτός ο Τζάρος θεώρει τους επαναστάτας Έλληνας κατ' ουδέν διαφέροντας των Καρβονάρων της Ιταλίας.»

Την ίδια χρονιά (1877) δημοσιεύεται στον *Παρηασσό* το άρθρο «Ο ποιητής Σέλλεϋ» υπογραφόμενο από τον Πλάτωνα Δρακούλη.²⁸ Τοποθετώντας ως προμετωπίδα την εμβληματική φράση «Μάντις είμ' εσθλών αγώνων», ο βιογράφος παρατηρεί ότι ο Σέλλεϋ είναι άγνωστος στην Ελλάδα παρά το γεγονός ότι «ον είπερ τινά και άλλον έπρεπε η Ελλάς να γνωρίζη κατά βάθος». Ο Σέλλεϋ γεννήθηκε όταν έληγε η Γαλλική Επανάσταση και πέθανε όταν άρχιζε η Ελληνική Επανάσταση ενσαρκώνοντας «το πνεύμα της Ελευθερίας και του Δημοκρατισμού». Για τον Δρακούλη ο Σέλλεϋ, εκτός από μεγάλος ποιητής, ήταν και μεγάλος κοινωνιολόγος λόγω του ότι «την σημασίαν της Ιστορίας ως κοινωνιολογικής μελέτης διείδε πριν η Ιστορία αναγνωρισθή ως κλάδος της Κοινωνιολογίας». Κατεχόμενος από σφοδρότητα «του προς την Ελευθερίαν έρωτος», ανέπτυξε «την προς τους άνακτας και ηγεμόνας ενδόμυχον εκείνην καταφρόνησιν, ήτις μεθ' όλην την εξωτερικήν συγχάλυψιν, χαρακτηρίζει αλαθήτως το πνεύμα του αιώνος μας». Το αποδεικνύει η ζωή του, που ήταν αφιερωμένη στα ιδανικά «περί των κοινωνικών θεσμών, περί διαγωγής, και περί της προσηκούσης των ανθρώπω διαίτης». Ο Σέλλεϋ ήλθε σε επαφή με τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο στην Πίζα, όπου, όταν του ενεχείρισε την προκήρυξη του Ύψηλάντη, αναφώνησε το «Μάντις είμ' εσθλών αγώνων» από τον στίχο του *Οιδίποδα επί Κολωνώ*, και τον έβαλε επικεφαλίδα στο

28. *Παρηασσός* τχ. 8 (1877), 497-511 και τχ. 9, 521-533.

ποίημα («Ελλάς»), το οποίο έγραψε έμπλεος ενθουσιασμού και το αφιέρωσε στον Μαυροκορδάτο ως τεκμήριο φιλίας. Ήταν μάλιστα προφητικό, εφόσον διέβλεπε ότι ο αγγλικός στόλος θα πολεμούσε υπέρ των Ελλήνων αλλά και επειδή «επέμενε να πιστεύη ότι η Ελλάς θα εθριάμβευε, και εν τω πνεύματι τούτω, προοιωνιζόμενος εν τέλει την νίκην, αλλ' αχθόμενος επί ταις περιστάσεσι ταις μελλούσαις να προηγηθώσιν αυτής, έγραψε το δράμα. Η («Ελλάς») είνε εν των καλλίστων αυτού έργων». Ήταν και το τελευταίο του, πράγμα που μας καλεί, όπως τονίζει ο Δρακούλης, «να αισθανθώμεν τι απωλέσαμεν διά του προώρου θανάτου ανδρός οίος ο Σέλλεϋ (...) ο “ποιητής των ποιητών”», του οποίου το όνομα θα ταυτίζεται με την αρχή «το τελειοποιήσιμον του ανθρώπου (perfectibility of man)».

II

Εκτός όμως από τις προσωπικότητες του Φιλελληνισμού, μνημονεύθηκαν και κάποιοι λιγότερο γνωστοί φιλέλληνες που συμμετείχαν στον ελληνικό Αγώνα. Στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους απονεμήθηκαν αριστεία σε ορισμένους επιζήσαντες από τη μάχη του Πέτα. Σύμφωνα με τεκμήριο του 1822, που υπογράφεται από τον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο, μισθοδοτούνται τρεις γερμανοί λοχαγοί φιλέλληνες:

«Οι εφεξής φιλέλληνες, ο λοχαγός Κρύγερος, ο λοχαγός Στίλεζερος, ο λοχαγός Σχαιφάρτος επιστρέφουσιν εις Πελοπόννησον. Καθ' όλην την εν τη Δυτική Ελλάδι διατριβήν των εφέρθησαν καλώς παρευρεθέντες και εις την μάχην του Πέτα, έδειξαν εκεί τώντι ανδρείαν ακαταμάχητον, κατά πάντα λόγον, λοιπόν, είναι άξιοι της ευνοίας της Διοικήσεως. Επειδή διά τους μήνας Μάρτιον, Απρίλιον, Μάιον και Ιούνιον δεν έλαβον τα υπόλοιπα δύο τρίτα του μισθού τους 60 γρ. ανά έκαστον μήνα και διά τους μήνας Ιούλιον και Αύγουστον ανά γρόσια 90, είναι δίκαιον ήδη επιστρέφοντες να τα λάβωσιν παρά της διοικήσεως. Οι ειρημένοι εις την μάχην του Πέτα είχαν την ατυχίαν να χάσωσιν και τα αποδεικτικά των προς τοις άλλοις, η εξοχώτης σας λοιπόν θέλετε δώσει εις αυτούς ταύτα, όμοια με τα πρώτα. Έρωσθε. Αυγούστου 11, 1822, Δογρύ Αποκύρου.»²⁹

29. ΓΑΚ, Αρχείο περιόδου Όθωνος, Υπουργείο Εξωτερικών, φάκ. 001 τεκμήριο 078, «Α. Μαυροκορδάτος Πρόεδρος του Εκτελεστικού Προς τον Μινίστρον του Πολέμου».

Κάποιοι μάλιστα φαίνεται ότι έκαναν οι ίδιοι αίτηση τον Μάρτιο 1837 για να λάβουν κάποιο μισθό ή αποζημίωση για τις υπηρεσίες τους στον Αγώνα:

«Κατά την εις Βερολίνον απουσίαν μου είχε διευθυνθή προς την Πρεσβείαν αναφορά τινος Ιγνατίου Κρύγκερ, της οποίας εσωκλείεται το αντίγραφον, ως και το των συναπτομένων εις αυτήν δύο μαρτυρικών. Επειδή θάτερον αυτών έφερε την υπογραφήν μου, δεν ηθέλησα ν' αναφερθώ περιμένων να ιδώ τον αναφερόμενον, και να τον εξετάσω. Προ ολίγων ημερών επαρουσιάσθη εις την Πρεσβείαν, και είναι τώνοντι εκ των παρευρεθέντων εις την Μάχην του Πέτα φιλελλήνων. Κατά την επίμονον αίτησίν του διευθύνω την αναφοράν του εις την Κυβέρνησιν της αυτού Μεγαλειότητος, εις την οποίαν απόκειται ν' αποφασίση περί της αιτήσεώς του. Α. Μαυροκορδάτος.»³⁰

Διαθέτουμε και αποφάσεις της ελληνικής κυβέρνησης για την απονομή αριστείου και μισθού σε φιλέλληνες, με δική της πρωτοβουλία ή μετά την υποβολή σχετικής αίτησης:

«Αποφασίζομεν να χαρίσωμεν εις τον Κύριον Φ. Γ. Άκεργεμ τον εκ της Σουηδίας διά τον ένθερμον αυτού φιλελλητισμόν το αργυρούν αριστείον του υπέρ ανεξαρτησίαν αγώνος (...) Προς τούτοις θεωρούντες τα όσα υπέφερον εις την Ελλάδα από τας κακουχίας και τας πληγάς οπού έλαβεν, ωσαύτως εις την σημερινήν απορίαν αυτού, εγκρίνομεν να δοθεί αντιμισθία εκ Δραχ. 2000 καταλογιστέων εις την ανήκουσαν θέσιν της Γραμματείας των Στρατιωτικών.»³¹

«Επί τη βάσει των καθυποβληθεισών προτάσεων εγκρίνομεν να δοθή εις τους πρώην Φιλέλληνας Μαβρίκιον Περσάτ και Πέτρον Χαρδοννέτ εκ Γαλλίας το διά τον υπέρ της ανεξαρτησίας αγώνα, τον 18/30 Σεπτεμβρίου συζητηθέντα αργυρούν σταυρόν. Αθήναι την 31/12 Ιουλίου/Αυγούστου 1837.»³²

30. ΓΑΚ, Αρχείο περιόδου Όθωνος, Υπουργείο Εξωτερικών, φάκ. 001 τεκμήριο 075, «Α. Μαυροκορδάτος προς γραμματέα, κυβέρνησιν της αυτού Μεγαλειότητος», Μόναχο, 27 Μαρτίου 1837, αρ. 1298.

31. ΓΑΚ, Αρχείο περιόδου Όθωνος, Υπουργείο Εξωτερικών, φάκ. 10 τεκμήριο 143, Αθήνα 9/21 Ιουνίου 1837.

32. ΓΑΚ, Αρχείο περιόδου Όθωνος, Υπουργείο Εξωτερικών, φάκ. 011 τεκμήριο 049, Αθήνα 31 Ιουλίου/12 Αυγούστου 1837.

Την ίδια εποχή ο στρατηγός Μακρυγιάννης συνέταξε έναν κατάλογο με τα ονόματα 293 φιλελλήνων. Ο κατάλογος απεικονίζεται σε λιθογραφία του Παναγιώτη Ζωγράφου (γύρω στο 1840) με τίτλο «Η Ελλάς ευγνωμονούσα γράφει εις την πλάκα της Αθανασίας τα ονόματα των αγωνισθέντων υπέρ της Ελευθερίας της Φιλελλήνων». Φέρει την παράσταση της Ελλάδας στην κορυφή με λευκό ένδυμα και περικεφαλαία κρατώντας φτερό και στεφάνι. Ανάμεσά τους καταγράφονται με ελληνικούς χαρακτήρες σε έξι στήλες 128 πεσόντες ή θανόντες, ανάμεσα στους οποίους οι γνωστοί Βαΐρον, Μπαλέστρας, Μάγιερ, Νόρμαν, Σανταρόζας, Φέλτχαν, καθώς και οι ζώντες Γόρδων, Φαβιέρος, Εϊνάρδος, Δερνιής, Κοδριγκτόν, Μαιζόν, Τουρέτ, και πολλοί άγνωστοι. Συμπεριλαμβάνονται και ορισμένα ονόματα ομογενών, όπως: Καρέλλης, Κεφαλάς, Τριανταφύλλης, πράγμα που διευρύνει την έννοια του Φιλελληνισμού.³³

Στη συνέχεια η πρωτοβουλία να τιμηθεί το πλήθος των φιλελλήνων πέρασε στους ίδιους τους φιλέλληνες. Ο αντισυνταγματάρχης Auguste Hilarion Touret, γάλλος αξιωματικός, υπασπιστής του βασιλιά Όθωνα και φρούραρχος Αθηνών, θα εργαστεί για τη δημιουργία του πυροσβεστικού σώματος στην Αθήνα, το 1850, με βάση γαλλικούς κανονισμούς. Ο ίδιος συνέταξε κατάλογο φιλελλήνων με τα ονόματα 284 ανδρών που βρήκαν τον θάνατο στην Ελλάδα. Χάρη στη μέριμνα του Touret, κατασκευάστηκε το 1841, στην καθολική εκκλησία της Μεταμόρφωσης του Σωτήρα στο Ναύπλιο, μνημείο με τα ονόματα των φιλελλήνων που σκοτώθηκαν στις μάχες ή πέθαναν από κάποια αρρώστια, την εθνικότητά τους, τον τόπο και την ημερομηνία θανάτου τους.³⁴

Ο ελβετός αξιωματικός Henri Fornèsy (Ερρίκος Φορνέζη) το 1860, συμπλήρωσε τον κατάλογο και τον δημοσίευσε στο ανέκδοτο έργο του *Το μνημείο των Φιλελλήνων (Le Monument des Philhellènes)*. Το έργο αυτό περιέχει τρεις υποκαταλόγους: έναν κατάλογο με τα ονόματα 286 φιλελλήνων που σκοτώθηκαν ή πέθαναν στην Ελλάδα από το 1821 ως

33. Βλ. σχετικά *Histoire picturale de la Grèce de l'Indépendance hellénique peint par Panayotis Zographos d'après les indications du général Makrygiannis avec notice historique de Johannès Gennadius*, préface de Frédéric Boissonas, Γενεύη-Παρίσι 1926, σ. 19.

34. Μάρκος Ρούσσος-Μηλιδώνης, «Auguste Hilarion Touret 1797-1858», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα* 7 (2009), 233-235. Ο ίδιος, «Το μνημείο των Φιλελλήνων στο Ναύπλιο», *Σύγχρονα Βήματα* 68 (1988-91), 224-254.

το 1860, έναν κατάλογο με τα ονόματα 121 φιλελλήνων που ήρθαν στην Ελλάδα αλλά αναχώρησαν πριν από το 1860, και έναν κατάλογο με τα ονόματα 16 φιλελλήνων που ήρθαν στην Ελλάδα κατά την Επανάσταση και παρέμειναν σε ελληνικό έδαφος ακόμα και μετά το 1860. Πρόκειται για 423 συνολικά ονόματα με βιογραφικές και ιστορικές σημειώσεις από το 1821 μέχρι το 1860. Το 1884 η εφημερίδα *Εβδομάς* δημοσίευσε σε συνέχειες το ανέκδοτο έργο του Fornèsy, που είχε πεθάνει στην Αθήνα το 1872, σε μετάφραση της Καλλιόπης Μαράτου-Καμπούρογλου.³⁵ Τα ίδια στοιχεία θα αναπαραγάγει ο Μπάμπης Άννινος το 1925 προσθέτοντας και δικά του σχόλια που επιτείνουν την επιμνημόσυνη ευγνωμοσύνη για τη θυσία των φιλελλήνων.³⁶

III

Καθώς είδαμε, σποραδικές μνείες για τον Φιλελληνισμό καταγράφονται σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Από την κυρίως σημασία που συνδέεται με τη συμμετοχή στον Αγώνα της ανεξαρτησίας της Ελλάδας, για την οποία οι φιλέλληνες βραβεύονται και ευγνωμονούνται, τις ρομαντικές εξάρσεις και την αυτοθυσία, την ανιδιοτέλεια και τα πολιτικά συμφέροντα που προσδιορίζουν στάσεις και συμπεριφορές, τον ελληνισμό, αρχαίο και νεότερο, στον οποίο ανταποδίδουν το χρέος και του οποίου ανακηρύσσονται συμπολίτες, τη μεσογειακή φιλία που ενώνει τους λαούς, ως τον φιλελευθερισμό και την αντιτυραννική αιχμή, τις δημοκρατικές πεποιθήσεις και τον κοινωνισμό, η έννοια μετασχηματίζεται ανάλογα με τη χρονική στιγμή και τις βλέψεις του εκάστοτε συγγραφέα.³⁷

35. Ολοκληρωμένη έκδοση του καταλόγου με μεταγραφή, μετάφραση και εισαγωγικά κείμενα έγινε πρόσφατα από τους Κώστα Παπαηλιού και Αναστασία Τσαγκαράκη, *Ο κατάλογος των φιλελλήνων του Ερρίκου Φορνέζη*, Αθήνα 2021.

36. Μπάμπης Άννινος, *Οι Φιλέλληνες του 1821*, Αθήνα 1925.

37. Διαφοροποιήσεις άλλωστε μαρτυρούν τα φιλελληνικά κείμενα ήδη κατά την περίοδο της Επανάστασης, βλ. σχετικά Αλεξάνδρα Σφοίνη, «Η ρητορική του φιλελληνισμού στην Επανάσταση του 1821: τα γαλλικά φυλλάδια», *Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Δήμος Νικολάου Σκουφά και Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Άρτα 5-7 Ιουλίου 2013, επιμ. Άννα Β. Μανδηλαρά – Γιώργος Β. Νικολάου – Λάμπρος Φλιτούρης – Νικόλαος Αναστασόπουλος, Άρτα/Αθήνα 2015, σ. 45-67.

Στα μέσα ωστόσο του αιώνα γίνεται κάποια επεξεργασία της έννοιας του Φιλελληνισμού που συνδέεται με το προγονικό κλέος, τον Ελληνοχριστιανισμό και τον προορισμό του ελληνικού έθνους. Στην επέτειο της 25ης Μαρτίου του 1854 στη Βιβλιοθήκη της Βουλής ο βιβλιοθηκάριος Γεώργιος Τερτσέτης εκφώνησε λόγο προς τιμήν των φιλελλήνων. Στο ακροατήριο παρευρισκόταν ο Ιταλός Coleli που συμμετείχε στη μάχη του Πέτα. Στον λόγο, που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Le Spectateur de L'Orient* τον Μάιο 1854,³⁸ ο Τερτσέτης έδωσε έναν ορισμό του Φιλελληνισμού που σημασιοδοτείται ως το ελληνικό πνεύμα, το οποίο έδωσε τα φώτα του πολιτισμού και του χριστιανισμού στην ανθρωπότητα και επιστρέφει στη Ελλάδα ύστερα από περιπλάνηση σε άλλες χώρες:

«Je voudrais trouver, Messieurs, une définition moins matérielle, plutot abstraite, rationnelle, et, tranchons le mot, philosophique. J'appellerai philhellénisme l'esprit grec qui rentre dans ses foyers, après avoir erré et vécu dans les autres pays ; navire couvert de pavillon étranger, mais dont la cargaison est grecque. En effet, Messieurs, s'il est vrai que les anciens écrivains de la Grèce, tels que Platon, Aristote, Sophocle, Thucydide, et le reste de la série glorieuse des auteurs grecs, aient formé le nouvel esprit, la civilisation nouvelle du monde actuel, était-il possible, était-il naturel, que des générations d'hommes éclairés des rayons vivifiants de la sagesse hellénique, assistassent avec indifférence aux malheurs et aux dangers de la terre qui a donné naissance à leurs illustres maîtres ? Pour compléter cette définition, je dois ajouter, Messieurs, ce que étaient pour la plupart des savants grecs qui ont répandu dans le monde les lumières de l'Évangile. Reportez-vous aux premiers temps du christianisme, au milieu des cirques de Rome, et vous verrez dévorés par des lions, ou déchirés par des tigres les membres palpitans des martyrs grecs.»³⁹

Λίγο αργότερα ο Στέφανος Κουμανούδης στον λόγο του «Περί φιλελληνισμού» (1866)⁴⁰ σημασιοδοτεί τη λέξη «Φιλέλλην» ως εξής:

«Λέγω και πιστεύω, ότι μόνον εκ πάντων το Ελληνικόν έθνος έσχε και έχει φίλους κατά την αληθή και ευρυτάτην σημασίαν της λέξεως, και δικαίως· ως αυτό μόνον γενόμενον αγωγεύς του γενικωτάτου πολιτισμού

38. *Le Spectateur de L'Orient*, livr. 18, (10) 22 mai, 1854, σ. 213-219.

39. Στο ίδιο, σ. 214-215.

40. Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού. Λόγος εν τω Αθηναίω τη 27 Φεβρουαρίου 1866», *Πανδώρα* ΙΖ' (1865-1866), 1-11.

της ανθρωπότητας (...) μέχρι τούδε μόνον μοι φαίνεται αυτής της ευκληρίας τυχόν το Ελληνικόν. Και ότι επλάσθη και επροφέρθη και προφέρεται επί πολλούς αιώνας η λέξις Φιλέλλην, φέρει τιμήν εις το ανθρώπινον γένος, διότι έγνω τούτο καλώς την ευρείαν αρετήν λαού κατά θείαν ευδοκίαν εμφανισθέντος επί της γης, ίνα διδάξη πολλούς και πληθυνθή η γνώσις. Όσαι δε άλλαι λέξεις όμοιαι τη Φιλέλλην επλάσθησαν και ήλθαν εις χρήσιν εν παλαιότεροις και νεωτέροις χρόνοις, οίον Φιλοπέρσης, Φιλομακεδών, Φιλολάχων, Φιλορρώμαιος, Φιλορρώσος, Φιλότουρκος, και ει τις άλλη τοιαύτη, έχουσι το μεν, σπανιωτέραν πολύ την χρήσιν και στενωτέραν την σημασίαν, το δε, επήγασαν ή εκ φόβου και κολακείας, ή εξ αυθαιρέτου ιδιοτροπίας, ή κατά πολιτικής φατρίας πνεύμα. Μόνη δ' εκ των τοιούτων η λέξις Φιλαθήναιος έχει την αυτήν ευγενή καταγωγήν τη Φιλέλλην, και είναι μάλιστα η υψίστη αυτής ταύτης ερμηνεία, κατά δικαιοτάτον λόγον.»⁴¹

Στο πνεύμα του Διαφωτισμού αλλά και της εποχής του, ο Κουμανουόδης, χωρίς να κάνει αναφορά στον χριστιανισμό,⁴² θεωρεί ότι ο Φιλελληνισμός είναι «ουσιωδώς πρακτική ενέργεια ή αρετή, και δη πολιτική, ουχί δε απλή θεωρία ή κρίσις». Η ιδιότητα που διαιωνίζει τον Φιλελληνισμό είναι το μοναδικό κλασικό παρελθόν και ο προορισμός του να εκπολιτίσει την ανθρωπότητα, το δε ελληνικό έθνος αξιώνεται τον Φιλελληνισμό, διακρινόμενο από κάθε άλλο έθνος,⁴³ όχι μόνο λόγω «πατραγαθίας» αλλά και λόγω της διεκδίκησης των προγονικών αρετών στο

41. Στο ίδιο, σ. 2.

42. Για την «αντιχριστιανική» κοσμοθεωρία του Κουμανουόδη, βλ. Σοφία Ματθαίου, «Ο Στέφανος Κουμανουόδης, “οι διδάσκαλοι του έθνους” και ο επικήδειος στον Νεόφυτο Βάμβα», *Ο Εραμιστής* 26 (2007), 255-280.

43. Έτσι, παρά τους αγώνες των Σέρβων κατά των Τούρκων, «ουδείς υπέρ αυτών Φιλόσερβος ανεφάνη εν τη φιλεσπλάγγνω και Μισσοτούρκω Ευρώπη (...) δεν ηδύναντο οι Ευρωπαίοι να συγκινηθώσιν υπέρ των Σέρβων, διότι δεν είχεν ο αγών αυτών την σφραγίδα του ημετέρου, την ευλογίαν, ας είπω, το χρίσμα του προγονικού κλέους, ο έστι των προϋπηργμένων εις την Ευρωπαϊάν ανθρωπότητα ευεργεσιών». Το ίδιο ισχύει και για τους Πολωνούς και τους Ούγγρους, υπέρ των οποίων «εκινήθησαν κατά τους τελευταίους χρόνους φιλικά κομιτάτα και διπλωματικά εγένοντο ενέργειαι κυβερνήσεων», αλλά δεν υπήρχαν «ικανά στοιχεία προς παραγωγήν δυνάμεως τοιαύτης οία ο Φιλελληνισμός (...) οι αγώνες οι μεγάλοι και ποικίλοι υπέρ του καθόλου πολιτισμού», βλ. Στέφανος Κουμανουόδης, «Περί φιλελληνισμού», ό.π., σ. 5. Σημειωτέον ότι η οικογένεια του Κουμανουόδη είχε μετοικήσει από την Αδριανούπολη στο Βελιγράδι κατά το 1825/6 και ο Στέφανος εγκαταστάθηκε στην Ελλάδα μονίμως το 1845, βλ. Sophia Matthaiou, «The Greco-Serbian identity of the Koumanoudis

παρόν, «όταν ημείς την ουσίαν την καλήν του εθνικού χαρακτήρος διακατέχωμεν».⁴⁴ Αναμφίβολα, είναι η σημασιολόγηση του Φιλελληνισμού με τη μεγαλύτερη αντοχή.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΦΟΙΝΗ

Family», *Greek-Serbian Relations in the Age of Nation-building*, επιμ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Σοφία Ματθαίου, Αθήνα, ΠΕ/ΕΙΕ, 2016, σ. 179-194.

44. Στέφανος Κουμανούδης, «Περί φιλελληνισμού», ό.π., σ. 10.

Résumé

MENTIONS DES PHILHELLÈNES
ET SIGNIFICATIONS DU PHILHELLÉNISME
EN GRÈCE AU XIXe SIÈCLE

L'étude aborde la question de la mémoire du philhellénisme en Grèce au XIXe siècle, lorsque l'Europe, en particulier l'Allemagne, s'est tournée vers l'Est et notamment vers la Turquie. Les références sporadiques repérées dans la presse périodique concernent des philhellènes bien connus, tels que Jean-Gabriel Eynard, Georges Canning, Santorre di Santarosa, George Gordon Byron, Percy Shelley, François-René de Chateaubriand, Alexandre Pouchkine. Certains des philhellènes parmi les moins connus ont été honorés durant les premières années de l'État grec. Beaucoup d'entre eux ont été mentionnés dans des listes établies par le général Makrygiannis, et plus tard par le colonel français Auguste Hilarion Touret et l'officier suisse Henri Fornèsy. Dans ces références, la principale importance du philhellénisme est liée à la participation à la lutte pour l'indépendance de la Grèce, pour laquelle les philhellènes sont gratifiés et déclarés citoyens de l'hellénisme. Le concept de philhellénisme se transforme en fonction de l'époque et des aspirations de chaque utilisateur, et son champ sémantique s'étend de l'amitié méditerranéenne qui unit les peuples, du libéralisme et de la rhétorique anti-tyrannique, aux idées démocratiques et au socialisme. Au milieu du siècle, une élaboration du concept, par Georgios Tertsetis et Stefanos Koumanoudis, le relie à la gloire ancestrale, aux lumières de l'Évangile et à la destinée de la nation grecque dont le but est de civiliser l'humanité. La qualité qui perpétue le philhellénisme est identifiée au passé de l'âge classique revendiqué par l'hellénisme moderne : c'est la signification du philhellénisme qui connaît la plus grande résilience.

